

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 2 (2006)

Η Ολισθηρή Πλαγιά αντιμέτωπη με τον εαυτό της

Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης

doi: [10.12681/ethiki.22646](https://doi.org/10.12681/ethiki.22646)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πρωτοπαπαδάκης Ε. Δ. (2020). Η Ολισθηρή Πλαγιά αντιμέτωπη με τον εαυτό της. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (2), 26–40. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22646>

Η Ολισθηρή Πλαγιά αντιμέτωπη με τον εαυτό της

Φαίνεται πως αποτελεί αναπόδραστη μοίρα κάθε φιλοσοφικού συστήματος, ανεξάρτητα από τις προθέσεις και την ικανότητα των θεμελιωτών του, να ακολουθεί την τύχη κάθε ζωντανού οργανισμού. Αφού αναπτυχθεί φθάνει στην ακμή του και κατόπιν, ύστερα από μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα –κάτι που εξαρτάται από την λειτουργικότητα και την οξύτητά του, μετατρέπεται σε διανοητικό –τροποντινά– απολίθωμα, κατάλληλο μόνο για βιβλιογραφική επισήμανση και αναφορά. Τα μεγάλα, βεβαίως, φιλοσοφικά συστήματα και αυτά που έχουν να πουν περισσότερα πράγματα από άλλα, διατηρούνται στον χρόνο κάπως περισσότερο είτε αυτούσια, είτε μέσω της επιρροής που ασκούν σε μεταγενέστερους διανοητές και στην γενικότερη πορεία του φιλοσοφικού γίγνεσθαι. Ο σισύφειος αυτός αγώνας συνιστά τον σταυρό αλλά και την ευλογία της φιλοσοφίας και των κλάδων της, αφού, όσο μάταιη και αν παρουσιάζει την προσπάθεια της ανθρώπινης σκέψης να συλλάβει και να περιγράψει την πραγματικότητα, παράλληλα αποτελεί εγγύηση διαρκούς πνευματικής νιότης.

Θα ήταν, ενδεχομένως, ανεπίτρεπτα αλαζονικό εκ μέρους του φιλοσόφου να προσδοκά πως έχει κατακτήσει την αλήθεια στο σύνολό της και με τρόπο τέτοιο ο οποίος θα εξασφαλίσει το τέλος της ιστορίας της φιλοσοφίας. Αυτό στο οποίο μπορεί μόνο να ελπίζει, είναι πως θα συλλάβει μια πτυχή της αλήθειας και πως αυτή του η σύλληψη θα διατηρηθεί ως παρακαταθήκη για τους ανθρώπους του μέλλοντος. Ακόμη ευτυχέστερη είναι η περίπτωση του διανοήματος το οποίο γίνεται σημείο αναφοράς και καθορίζει τα μέλλοντα είτε κατά συμμόρφωση είτε κατ' αντίθεση. Αν όλα τα παραπάνω περιγράφουν την πραγματικότητα, οι περιπτώσεις των J. Bentham και J. S. Mill είναι από τις πλέον ευτυχείς στην ιστορία της ηθικής φιλοσοφίας.

Ο ωφελισμός, το πνευματικό τέκνο των δύο φιλοσόφων, επιβιώνει ήδη επί δύομισι αιώνες. Παρότι το γόητρό του έχει τραωθεί επιστημονικά και οι βασικές του αρχές έχουν φιλοσοφικά εκπέσει¹, η διείσδυσή του στην κοινωνία παραμένει εξαιρετικά σημαντική και επίμονη. Η πραγματικότητα αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί μόνο ως έκφραση ευγνωμοσύνης των ανθρώπων προς ένα σύστημα το οποίο επιδίωξε το συγκεκριμένο και μετρήσιμο έναντι των αφηρημένων γενικών αρχών και των ασαφών ηθικών επιταγών. Είναι, παράλληλα, και ο πολιτικός χαρακτήρας του διανοήματος. Η απαίτηση των Bentham και Mill για την «μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων» δεν απουσιάζει από την φαρέτρα οποιουδήποτε πολιτικού σέβεται τον εαυτό του και τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού. Το γεγονός πως, λίγο πολύ, ουδείς ενεργεί σύμφωνα με την αρχή αυτή, δεν απαγορεύει καθόλου σε όλους να την αποδέχονται ως ορθή. Η αντίθετη της πρόταση, άλλωστε, δεν θα μπορούσε παρά να θεωρηθεί δείγμα μισανθρωπίας και διεστραμμένης ανθρώπινης φύσης. Για όλους τους παραπάνω λόγους, τελικώς, η εξέταση της ωφέλειας που θα προκύψει από μια επιλογή έχει επικρατήσει να θεωρείται στις μέρες μας το πλέον κατάλληλο φίλτρο για την ηθική αξιολόγηση της εν λόγω επιλογής.

Σε ότι αφορά στην Ηθική φιλοσοφία, και δη στην Εφαρμοσμένη, ο ωφελισμός έχει αφήσει την ανεξίτηλη παρακαταθήκη του. Αυτή είναι τέτοια που επηρεάζει τις ηθικές μας επιλογές σε βαθμό που θα μπορούσε κανείς να πει πως τις διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό. Η παρακαταθήκη αυτή, στις μέρες μας, εκφράζεται σε ένα απλό επιχείρημα. Η ισχύς του, όμως, είναι τέτοια ώστε υπερακοντίζει με χαρακτηριστική ευκολία τις συστηματικές προτάσεις διανοημάτων κατά πολύ προγενέστερων και πολύ περισσότερο καθιερωμένων σε σχέση με αυτό. Πρόκειται, βεβαίως, για το επιχείρημα της δυνητικής επικινδυνότητας ή, αλλιώς, αυτό της ολισθηρής πλαγιάς (the slippery slope argument) ή ατραπού, όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται. Αυτό είναι το δώρο του ωφελισμού στην Ηθική Φιλοσοφία αλλά και στην κοινωνία.

Λίγα λόγια για την ουσία του επιχειρήματος. Μια ηθική επιλογή μπορεί και πρέπει να λάβει ηθική αξία ανάλογη με τις συνέπειες που θα προκύψουν από αυτήν. Αυτή είναι η κεντρική διδασκαλία του ωφελισμού. Ανάμεσα στις συνέπειες, βέβαια, θα πρέπει να εξετάσουμε και τις ενδεχόμενες αλλά

πιθανές, εκτός από τις βέβαιες. Άλλωστε, κατά μια έννοια, οι συνέπειες είναι ούτως ή άλλως μόνο πιθανές. Εάν αυτού του είδους οι επιπτώσεις είναι δυνητικά επικίνδυνες σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν στον οποίο οι βέβαιες συνέπειες θα ήταν ωφέλιμες, τότε οφείλουμε να απαξιώσουμε την εν λόγω επιλογή και να προβούμε στην ενάντια.

Αν, για παράδειγμα, ο φυσικός επιστήμονας επιτύχει –όπως άλλωστε ήδη έχει– την σχάση του ατόμου, οφείλει να εξετάσει την δημοσιοποίηση αυτού του επιτεύγματος επί τη βάση και του φίλτρου της ολισθηρής πλαγιάς. Τα αρχικά του κίνητρα και ελατήρια είναι, προφανώς, αγαθά. Γνωρίζει, φέρ' ειπείν, πως η ενέργεια που απελευθερώνει η σχάση του ατόμου είναι επαρκής ώστε να ηλεκτροδοτηθούν και να θερμανθούν τεράστιες πόλεις οι οποίες δεν θα μπορούσαν να υποστηριχθούν ενεργειακά με διαφορετικό τρόπο. Από την άλλη, όμως, η επιστημονική του γνώση του επιτρέπει να προβλέψει πως η πυρηνική ενέργεια μπορεί να εξαφανίσει, εάν χρησιμοποιηθεί παράλογα, ολόκληρο τον πλανήτη. Τί πρέπει, λοιπόν, να πράξει; Οι ακόλουθοι του ωφελιμισμού θα απαντήσουν με σαφήνεια πως πρέπει να κρατήσει την ανακάλυψη στο εργαστήριό του και ουδέποτε να τη δημοσιοποιήσει, αφού η προσδοκώμενη ωφέλεια είναι κατά πολύ υποδεέστερη από τον δυνητικό κίνδυνο που θα προκύψει από αυτή.

Εάν θέλουμε να θέσουμε το ζήτημα με όρους περιγραφικούς, ας φαντασθούμε έναν παρατηρητή στην κορυφή ενός βουνού, η πλαγιά του οποίου είναι, δυστυχώς, ολισθηρή. Αυτός έξαφνα παρατηρεί κάτι στην κοιλάδα αλλά δεν μπορεί να το διακρίνει. Αποφασίζει, λοιπόν, να κατέβει μέχρι το πλάτωμα που βρίσκεται λίγο χαμηλότερα ώστε να βλέπει καλύτερα. Εξ αιτίας της κατάστασης, όμως, του εδάφους γλιστρά και βρίσκεται ύστερα από περιπετειώδη κατάβαση στους πρόποδες της πλαγιάς, κατάληξη που καθόλου δεν βρισκόταν στις αρχικές του προθέσεις. Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς, λοιπόν, ακριβώς αυτό επιτάσσει: εάν θεωρούμε πως υπάρχουν σημαντικές πιθανότητες να γλιστρήσουμε, ας μην επιχειρήσουμε καν το πρώτο βήμα της κατάβασης, όσο σημαντικό και αν είναι εκείνο που θα στερηθούμε.

Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς έχει, στις μέρες μας, ευρεία εφαρμογή σε πάμπολλα ζητήματα που εξετάζει η Ηθική, ιδίως η Εφαρμοσμένη. Κανένας, όμως, κλάδος δεν έχει αισθανθεί εντονότερα την ισχύ και την επίδρασή του από τη Βιοηθική και, ιδίως, την Ιατρική Ηθική. Η επιρροή

αυτή έχει επιβάλει ηθικές και πολιτικές επιλογές στους χώρους αυτούς, ενώ έχει αποτρέψει άλλες. Όσο και αν ο ωφελιμισμός ακόμη, τουλάχιστον, αποφάσεται έντονα όταν επιδιώκει να συνδεθεί με την ιατρική ηθική επιλογή και πράξη, το φίλτρο της ολισθηρής πλαγιάς απολαμβάνει της συμπάθειας του ιατρικού κόσμου αλλά και των ηθικών διανοητών που ξεετάζουν την ιατρική πρακτική. Και τούτο διότι, παρότι πνευματικό τέκνο του ωφελιμισμού, πέτυχε να αυτονομηθεί και να διαθέτει αυτοδύναμη παρουσία σε τέτοιο βαθμό, ώστε μόνο η σχολαστική διάνοηση να συνδέει πλέον την ολισθηρή πλαγιά με το διανόημα που την γέννησε.

Η ολισθηρή πλαγιά επιδεικνύει ιδιαίτερη άνεση στην επίλυση ηθικών ζητημάτων με τα οποία οι δεοντολογικού τύπου θεωρίες δυσκολεύονται να καταλήξουν σε κάποιο συμπέρασμα. Η συζήτηση περί τις αμβλώσεις, για παράδειγμα, οδήγησε στην μερική ηθικοποίηση και την συνακόλουθη νομιμοποίηση την συγκεκριμένης ηθικής επιλογής χάρη στην ουσιαστική συμβολή της ολισθηρής πλαγιάς και ενάντια στις έντονες ενστάσεις της δεοντολογίας, η οποία δεν έχει πάψει ακόμη να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην εγγενή αξία της ζωής και στην ανάγκη της αυτοδιάθεσης και αυτοκαθορισμού της εγκύου. Στο δυσεπίλυτο αυτό ζήτημα, το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς χάραξε έναν τρίτο δρόμο ηθικής αξιολόγησης: Η ιδιότητα της ζωής μπορεί να προσπορίζει, πράγματι, στον φορέα της απόλυτη αξία. Ενδέχεται, επίσης, το έμβρυο να είναι όντως φορέας ανθρώπινης ζωής από την στιγμή της σύλληψης. Μπορούν, όμως, τα δύο αυτά ενδεχόμενα – όσο πιθανά και αν φαντάζουν, να καταργήσουν την ηθική αναγκαιότητα της άμβλωσης; Ασφαλώς όχι. Και τούτο διότι οι αμβλώσεις είναι γνωστό σε όλους πως διενεργούνται, πράγμα που σημαίνει πως, όπου και αν καταλήξει η ηθική συζήτηση, αυτές θα συνεχίσουν να συμβαίνουν. Αν, λοιπόν, η ηθική –και συνακόλουθα ο νόμος– απαξιώσει τις αμβλώσεις, αυτές θα πραγματοποιούνται εν κρυπτώ από μη εξειδικευμένο προσωπικό. Το γεγονός αυτό θα έχει δραματικές συνέπειες για την υγεία και τη ζωή της εγκύου γυναίκας, η οποία είναι δεδομένο πως διαθέτει απόλυτη αξία. Και όλα αυτά για να διαφυλαχθεί το έμβρυο, το οποίο, όμως, δεν είναι σαφές και αναντίρρητο πως διαθέτει αυτόνομη ανθρώπινη ζωή –μέχρι κάποιο σημείο, τουλάχιστον, της ενδομήτριας ανάπτυξής του². Η επιλογή της ηθικής απαξίωσης και απόρριψης των αμβλώσεων θα μπορούσε δυνητικά να οδηγήσει σε μεγαλύτερα ηθικά ατοπήματα από ότι η θετική ηθική της

αποτίμηση. Αντίθετα, η επιλογή διενέργειας της άμβλωσης εμπερικλείει δυνητικό κίνδυνο μόνο για το ίδιο το έμβρυο. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς, συνυπολογίζοντας την δυνητική επικινδυνότητα της μιας και της άλλης περίπτωσης, η ενδεδειγμένη ηθική επιλογή, όταν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το συγκεκριμένο ηθικό δίλημμα, είναι η καταφυγή στην άμβλωση.

Σε ότι αφορά στην ευθανασία, θα λέγαμε πως αυτή αποτελεί το πεδίο θριάμβου και καθολικής κατίσχυσης του επιχειρήματος της ολισθηρής πλαγιάς. Το ηθικό ερώτημα περί την ευθανασία είναι τέτοιας μορφής ώστε επιτρέπει σε ωφελιμιστικού τύπου επιχειρήματα να αναδείξουν την δυναμική και τη λειτουργικότητά τους. Η ευθανασία συνιστά ιατρική πρακτική εδώ και αιώνες³, αποτελεί επιλογή τόσο των άμεσα ενδιαφερομένων, δηλαδή των ανιάτως πασχόντων και επωδύνως θνησκόντων ασθενών, όσο και των εμπλεκόμενων ιατρών. Σε ότι αφορά στην έννοιά της, αυτή έχει περιγραφεί πλήρως τόσο σε νομικά έγγραφα όσο και σε κώδικες ιατρικής δεοντολογίας⁴. Με άλλα λόγια αποτελεί κατά το μάλλον ή ήττον συγκεκριμένη πρακτική με ξεκάθαρη περιγραφή, η οποία έχει επιβληθεί στην καθημερινή ιατρική πρακτική. Παρόλα αυτά, δεν έχει κατορθώσει να κατισχύσει ηθικά και, συνακόλουθα, νομικά. Είναι εύλογο το γεγονός αυτό να δημιουργεί απορίες και ερωτήματα. Και τούτο διότι το ζήτημα της ευθανασίας εμφανίζει τόσο την Ηθική όσο και το Νόμο ως παρωχημένα μορφώματα, τα οποία αγωνίζονται να διατηρήσουν επαφή με μια πραγματικότητα που τα έχει κατά πολύ προσπεράσει. Και αν ο Νόμος ως εκ της φύσεώς του έπεται της πραγματικότητας, η Ηθική θα έπρεπε ή –τουλάχιστον– θα μπορούσε να προηγείται ή, έστω, να συμπορεύεται με αυτήν. Ποιος είναι, άραγε, ο παράγοντας που παγιδεύει την Ηθική σε ότι αφορά στο πρόβλημα της Ευθανασίας;

Είναι προφανές πως, σε μια πρώτη εξέταση, δεν θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει σημαντικούς ηθικούς λόγους ώστε να απαξιώσει την ευθανασία. Τα κίνητρα της πράξης είναι φιλότιμα, η διενέργειά της –ιδίως όταν παίρνει τη μορφή της ενεργητικής ευθανασίας– προστατεύει την ανθρωπινή αξιοπρέπεια, ενώ το «θύμα», ο πάσχων και θνήσκων ασθενής, σε κάθε περίπτωση βλέπει τα βέλτιστα συμφέροντά του να διαφυλάσσονται και να προωθούνται. Στο τέλος, η ίδια η διενέργεια της ευθανασίας αποτελεί ελεύθερη ηθική και λογική επιλογή του θύματος, το οποίο θα έθετε το

ίδιο τέλος στη ζωή του, εάν ήταν σε θέση να το πράξει. Σε ότι αφορά στο εμπλεκόμενο ιατρικό και παραϊατρικό προσωπικό, η ευθανασία συνιστά για αυτούς πράξη ηθικού ηρωισμού και προσήλωσης στα συμφέροντα του αδυνάτου. Και τούτο διότι αυτός που συμμετέχει στην διενέργεια της ευθανασίας το πράττει διακυβεύοντας τα δικά του συμφέροντα –αφού η ευθανασία είναι στα περισσότερα κράτη παράνομη-, με μόνο γνώμονα την εξασφάλιση στον ασθενή ενός ανθρώπινου τέλους, για το οποίο ο ίδιος ο ενδιαφερόμενος εκλιπαρεί.

Τα ηθικής φύσεως επιχειρήματα που αντίκεινται στην ευθανασία δεν είναι αμάχητα, μάλιστα ορισμένα δεν είναι ούτε καν σοβαρά. Η έννοια του ιατρικού καθήκοντος, όπως περιγράφεται στον όρκο του Ιπποκράτους, δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να θεωρήσει πως αποφάσκει την ευθανασία. Η κεντρική ηθική επιταγή του Όρκου βρίσκεται στη φράση «ἐλευσομαι ἐπ' ὄφελεία καμνόντων», και η ευθανασία πολύ δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί πως δεν είναι επωφελής για τον κάμνοντα, ιδίως αφού ο ίδιος την απαιτεί⁵. Άλλωστε, η προσφυγή στην ευθανασία δεν αποτελεί ιατρική στρατηγική αλλά επιλογή ζωής από τον ίδιο τον πάσχοντα⁶, στην οποία ο γιατρός απλώς καλείται να συνεισφέρει. Η απαγόρευση, παράλληλα, χρήσης θανάσιμων σκευασμάτων από την πλευρά του γιατρού, η οποία πράγματι ενσωματώνεται στον Όρκο, ανταποκρίνεται μάλλον στις ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής και δεν περιγράφει ένα διαχρονικό ιατρικό καθήκον. Αυτό γίνεται σαφέστερο αν η πρόβλεψη αυτή τοποθετηθεί δίπλα σε άλλες που ο Όρκος περιλαμβάνει, όπως η αμισθί προσφορά των ιατρικών υπηρεσιών, η αποχή από χειρουργικές επεμβάσεις και η αποφυγή των αμβλώσεων⁷.

Η επίκληση της προάσπισης του δικαιώματος της ζωής, είναι μια μάλλον χαριτωμένη προσπάθεια αντίδρασης στην ευθανασία. Και τούτο διότι όταν αναφερόμαστε σε κάποιο δικαίωμα, περιγράφουμε κάτι το οποίο δεν δικαιούμεθα ηθικά να αφαιρέσουμε από τον κάτοχό του, ο ίδιος όμως μπορεί να επιλέξει ελεύθερα εάν θα το ασκήσει ή όχι. Αναγνωρίζουμε, για παράδειγμα, το δικαίωμα της άμβλωσης σε μια έγκυο γυναίκα. Αυτό σημαίνει πως η ίδια, εάν το επιθυμεί, μπορεί να προχωρήσει στην διακοπή της κύησης. Σε καμία, όμως, περίπτωση, δεν έπεται πως πρέπει να το πράξει. Με τον ίδιο τρόπο, ο ασθενής που βρίσκεται σε τελικό στάδιο και πεθαίνει επωδύνως, έχει δικαίωμα, εάν θέλει, να διατηρηθεί στη ζωή.

Το δικαίωμα αυτό ουδείς δικαιούται ηθικώς να του το στερήσει. Παράλληλα, όμως, κανείς δεν μπορεί και να του το επιβάλλει. Εάν αυτό ήταν δυνατόν να συμβεί, δεν θα ομιλούσαμε περί δικαιώματος στη ζωή αλλά περί υποχρέωσης. Η χρήση, λοιπόν, του συγκεκριμένου επιχειρήματος, αυτό ακριβώς πράττει: συγχέει την έννοια του δικαιώματος με αυτήν της υποχρέωσης.

Άλλα επιχειρήματα που αντιτίθενται στην ευθανασία είναι ακόμη πιο έωλα. Αυτά που ερειδονται επί των θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν μπορούν να τεθούν σε ηθική διερεύνηση, και τούτο διότι η θρησκευτική πίστη δεν αποτελεί ηθική επιλογή ούτε είναι απόληξη λογικής διεργασίας. Το ερώτημα λοιπόν παραμένει: ποια ηθική συλλογιστική θα μπορούσε να καταστήσει τα ηθικά όντα, όλους εμάς, τόσο απάνθρωπους και σκληρούς, ώστε να κωφεύουμε στις εκκλήσεις του ανθρώπινου πόνου και να ανεχόμαστε την επώδυνη, αναξιοπρεπή και ανώφελη παράταση του τέλους ενός συνανθρώπου μας, και, μάλιστα, αντίθετα στις επιθυμίες του ίδιου;

Αυτό που απαγορεύει, προς το παρόν τουλάχιστον, στην ηθική σκέψη να αποδεχθεί την πρακτική της ευθανασίας, δεν είναι άλλο από την δυνητική επικινδυνότητα της επιλογής. Το επιχείρημα της ολισθηρής ατραπού, και στην περίπτωση αυτή, διατρανώνει την ισχύ του καθώς και την προσαρμοστικότητα του στις απαιτήσεις των καιρών. Δεν είναι μακριά περίοδος κατά την οποία, στη ναζιστική Γερμανία, η έννοια της ευθανασίας εισέβαλλε στην καθημερινή πραγματικότητα με αλλόκοτη και απεχθή μορφή⁸. Ενώ η διενέργειά της αρχικά αφορούσε περιπτώσεις στις οποίες θα μπορούσε αυτή να γίνει αποδεκτή ηθικά, στη συνέχεια επεκτάθηκε σε άλλες με τέτοια ένταση αλλά και ευκολία, ώστε ο πολιτισμένος κόσμος ακόμη δυσκολεύεται να τις περιγράψει και να τις αξιολογήσει. Οι ηθικές κρίσεις που θεμελίωσαν την διενέργεια ευθανασίας σε τσιγγάνους, ομοφυλόφιλους, γέροντες και εβραίους, οι οποίοι, βέβαια, καθόλου δεν την επιθυμούσαν, δεν διαφέρουν παρά μόνο ποσοτικά από αυτές που οι υπέρμαχοι της ευθανασίας σήμερα προβάλλουν⁹. Ποιος μας διαβεβαιώνει πως, εάν αποδεχθούμε ηθικά και νομικά την ευθανασία, η εφαρμογή της δεν θα επεκταθεί εκ νέου σε περιπτώσεις ή πληθυσμιακές ομάδες για τις οποίες καθόλου δε προορίζεται¹⁰; Επειδή, ακριβώς, ουδείς δύναται να μας διαβεβαιώσει περί τούτου, ηθικό μας χρέος είναι να απέχουμε τόσο στη σκέψη όσο και στην πρακτική μας από την δυνητικά επικίνδυνη αυτή

ηθική επιλογή. Και τούτο διότι η ωφέλεια που θα προκύψει από την υιοθέτησή της είναι συγκεκριμένη, ενώ η επικινδυνότητά της είναι δυνητικά απεριόριστη.

Συν τοις άλλοις, είναι γνωστό πως αυτό που ωθεί τον ασθενή στην έκκληση για ευθανασία είναι κυρίως ο πόνος αλλά και η αναξιοπρέπεια που του επιβάλλονται από την κατάσταση του. Στις μέρες μας, όμως, η ανακουφιστική φροντίδα και η αντίστοιχη έρευνα έχουν πραγματοποιήσει σημαντικά βήματα προόδου με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν καταστάσεις οι οποίες κατά το παρελθόν ήταν ανεξέλεγκτες. Και σήμερα ο άνθρωπος αντιμετωπίζει πολλές φορές τον πόνο στην πιο απάνθρωπη και εξευτελιστική του μορφή, ενώ ακόμη η αξιοπρέπειά του κατά τη στιγμή του θανάτου του δεν προστατεύεται αποτελεσματικά. Παρόλα αυτά, η κατεύθυνση που η εξέλιξη έχει πάρει είναι συγκεκριμένη και προβλέψιμη. Μήπως η υιοθέτηση της ευθανασίας θα διακόψει την πορεία αυτή; Τι θα ωθήσει την έρευνα στην περαιτέρω ενασχόλησή της με την ανακούφιση του πόνου, εάν υπάρχει μια ευχερέστερη και αρκετά πιο συμφέρουσα επιλογή; Ας μη ξεχνούμε πως, για ένα κοινωνικό σύστημα που έχει συνηθίσει να αναγάγει τα πάντα και σε οικονομικά μεγέθη, η επιθανάτια φροντίδα είναι πολύ περισσότερο ασύμφορη σε σχέση με την ευθανασία¹¹. Η ηθική επικράτηση της τελευταίας, λοιπόν, αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε ανασχεση και, τελικά, σε κατάργηση της προσπάθειας ανακούφισης του πόνου. Στην περίπτωση αυτή, ο ασθενής που δεν επιλέγει την ευθανασία θα εγκαταλείπεται αβοήθητος στο κρεβάτι του πόνου ή, σε μια ακόμη τρομακτικότερη εκδοχή, θα του επιβάλλεται η ευθανασία χωρίς την θέλησή του.

Τα δύο αυτά επιχειρήματα, τα οποία αποτελούν διαφορετικές μορφές της ίδιας συλλογιστικής, συνιστούν, κατά τη γνώμη μας, τις σοβαρότερες προσπάθειες ηθικής θεμελίωσης της αντίδρασης απέναντι στην ευθανασία. Το επιχείρημα της ολισθηρής ατραπού, ωστόσο, βρίσκει εφαρμογή σε ποικίλες άλλες περιπτώσεις που αφορούν στη Βιοηθική, παρότι σε αυτές η ισχύς του δεν είναι τόσο λογικοφανής όσο στην περίπτωση της ευθανασίας.

Σε ότι αφορά στην κλωνοποίηση, αποτελεί το σημαντικότερο ανάχωμα στην αναμενόμενη ή –σύμφωνα με ορισμένους– νομοτελειακή κατ΄ισχύσή της. Η δυνατότητα κλωνοποίησης του DNA έμβιων όντων, αποτελεί σημαντικότερο επίτευγμα της Βιοτεχνολογίας και της Μοριακής Βιολο-

γίας. Θα λέγαμε, κάπως απλουστευτικά, πως συγκεφαλαιώνει και ανταμείβει επιστημονικές προσπάθειες αιώνων. Παράλληλα, η κλωνοποίηση ανταποκρίνεται στη μύχια ή, ορισμένες φορές, δεδηλωμένη επιθυμία μιας μερίδας του επιστημονικού κόσμου: να δημιουργήσει ζωή σχεδόν εκ του μηδενός. Όλα αυτά, βέβαια, κινούνται στις παρυφές της επιστήμης. Στο επίκεντρό της βρίσκεται μια συγκεκριμένη πρακτική, η οποία, στην εποχή μας τουλάχιστον, θέτει ως σκοπό της την αντιγραφή του ανθρώπινου γονιδιώματος με σκοπό την δημιουργία βλαστοκυττάρων. Εάν αυτό επιτευχθεί, θα είναι δυνατή η παραγωγή ανθρώπινων οργάνων, πράγμα που θα δώσει οριστική λύση στην αγωνιώδη αναμονή εκατομμυρίων συνανθρώπων μας, οι οποίοι συνωστίζονται σε λίστες αναμονής ώστε να τύχουν μεταμόσχευσης.

Παρ' όλα αυτά, η κλωνοποίηση ανθρώπινων ιστών κάθε άλλο παρά έχει καθιερωθεί, τόσο νομικά όσο και ηθικά. Και τούτο διότι η αθώα, σε αρχικό στάδιο, αναπαραγωγή κλωνοποιημένων ιστών, ενδέχεται στη συνέχεια να οδηγήσει στην κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων. Στην ανωτέρω αναστολή θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει: ποια ακριβώς ηθική επιταγή μας απαγορεύει να δημιουργήσουμε ανθρώπινη ζωή; Στο σημείο αυτό θα κάνει εκ νέου την δυναμική του εμφάνιση το επιχείρημα της ολισθηρής ατραπού: Η κλωνοποίηση ενδέχεται να δημιουργήσει «πρωτόγονωρα ψυχολογικά προβλήματα στους κλώνους... ή και οργανικές ανωμαλίες που θα οδηγούσαν είτε στην εμβρυϊκή καταστροφή είτε σε μόνιμη αναπηρία»¹². Δεν είναι διόλου απίθανο να οδηγήσει σε «οικονομική ή υποκειμένη σε οικονομικά συμφέροντα θεώρηση του ανθρώπου... να παραδώσει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και το μέλλον στα χέρια κυβερνήσεων ή εταιρειών...»¹³. Επιπλέον, είναι ιδιαίτερα επίφοβη η διατήρηση της μοναδικότητας του ανθρώπου¹⁴, καθώς και η ηθική αξία που αποδίδεται σε αυτή, με όλες τις συνακόλουθες ηθικές υποχρεώσεις που εξ αυτής αναλαμβάνουν τα ηθικά όντα. Δεν είναι λίγοι αυτοί που ανεπιφύλακτα ομολογούν πως ορρωδούν προ της προοπτικής να δημιουργηθούν, χάρη στην κλωνοποίηση, στρατιές πειθήνιων ανδραπόδων ή αντίγραφα σφαγέων των λαών, δεκάδες νέοι Χίτλερ, Στάλιν ή Πινοσέτ. Όλοι οι ανωτέρω ενδεχόμενοι κίνδυνοι καθιστούν την κλωνοποίηση κακή ηθική επιλογή, αφού η δυνητική επικινδυνότητα της πρακτικής υπερακοντίζει τις ωφέλειες που απορρέουν εξ αυτής.

Θα μπορούσε κανείς, με κάποια σκληρότητα αναμφίβολα, να παρατηρήσει πως το επιχείρημα της ολισθηρής ατραπού έχει δημιουργηθεί αποκλειστικά για χρήση από τους κάθε λογής εχθρούς της προόδου. Θα μπορούσαμε ακόμη, παραφράζοντας τη θέση του Russell για την αριστοτελική ηθική¹⁵, να θεωρήσουμε πως η συλλογιστική αυτή ελκύει τους αξιοπρεπείς μεσήλικες για να περιστέλλουν τη φλόγα και τους ενθουσιασμούς της νεότητας. Αλλά για έναν άνθρωπο με κάποιο βάθος στα αισθήματά του, είναι μάλλον αποκρουστική. Η σκληρότητα του φιλοσοφικού λόγου, βέβαια, είναι πάντοτε απλουστευτική και σε κάποιο βαθμό άδικη. Η ενσωμάτωση της δυναμικής επικινδυνότητας στην ηθική σκέψη έχει προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες τόσο στην Ηθική όσο και στο κοινωνικό σύνολο.

Η διάκριση των εξουσιών, για παράδειγμα, αυτή την οπτική ασπάζεται. Η δυνατότητα που τα νομικά συστήματα προσφέρουν ώστε οι δικαστικές υποθέσεις να οδηγούνται σε διαδοχικά υπερκείμενες βαθμίδες δικαιοδοσίας εξασφαλίζουν τον αδύνατο από την δικαστική αυθαιρεσία ή πλάνη. Η εκτέλεση της θανατικής ποινής, όπου αυτή έχει ισχύ, μόνο αφότου παρέλθει χρονικό διάστημα ικανό να εξασφαλίσει την κατά το δυνατόν ορθότητα της καταδίκης, σε κάποιο βαθμό καθησυχάζει τον πολίτη. Ακόμη και αν αυτός καταδικαστεί άδικα, διαθέτει χρόνο ικανό να αποδείξει την αθωότητά του. Η προσφυγή σε μεικτά ορκωτά σώματα, το τεκμήριο της αθωότητας, τα ιατρικά συμβούλια και η θεσμική απαίτηση για πολλαπλές ιατρικές γνωματεύσεις όταν η περίπτωση το απαιτεί, ανταποκρίνονται στην ανάγκη να συρρικνωθεί κατά το δυνατόν κάθε ενδεχόμενος κίνδυνος που θα μπορούσε να προκύψει από την λήψη σημαντικών ή κομβικών αποφάσεων.

Στο χώρο της φιλοσοφίας, οι επιστήμονες έχουν καταστεί προσεκτικότεροι στη διατύπωση θεωριών η μεμονωμένων απόψεων, ώστε αυτές να μην ενέχουν δυναμικά επικίνδυνες αναφορές. Οι ατυχείς περιπτώσεις των Nietzsche και Heidegger, άλλωστε, είναι ιδιαίτερα πρόσφατες. Η κοινότητα των φιλοσόφων στις μέρες μας, είναι σε ετοιμότητα να κρίνει τις απόψεις εκάστου διανοητή όχι μόνο ως προς την ορθότητα και τη συνέπειά τους, όπως ούτως ή άλλως έπραττε ανέκαθεν, αλλά και ως προς την παρείσφρηση θέσεων οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε θλιβερές ή και ανεξέλεγκτες παραδοχές. Ο Ernst Haeckel δεν θα μπορούσε το ίδιο εύκολα, σήμερα, να καταλήξει στην διατύπωση πως «η πολιτική είναι εφαρμοσμένη

Βιολογία», δίνοντας και αυτός μαζί με άλλους φιλοσοφικά ερείσματα στο ναζισμό. Με τη διαπίστωση αυτή θα συμφωνούσε με θλίψη μιν, ανεπιφύλακτα δε, ο σύγχρονος φιλόσοφος B. J. Callcott, ο οποίος στην προσπάθειά του να θεμελιώσει ηθικά την υποχρέωσή μας να προστατεύουμε το περιβάλλον, θεώρησε πως το σύνολο προηγείται ηθικώς του ατόμου¹⁶. Η ένταση με την οποία η επιστημονική κοινότητα τον κατηγορήσε για «οικολογικό φασισμό» τον υποχρέωσε να ανασκευάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε η τελική του θέση να είναι εντελώς ξένη προς την αρχική¹⁷.

Όσο και αν η καινοτόμος και δημιουργική διάθεση της νεότητας, ηλικιακής ή επιστημονικής, είναι έτοιμη να καταδικάσει το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς, εντάσσοντάς το στα εργαλεία της πνευματικής συντήρησης, βλέπουμε ωστόσο πως αυτό σε πολλές περιπτώσεις έχει λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλείδα αποτροπής ηθικώς δυσχερών καταστάσεων. Το γεγονός πως έχει μέχρι τις μέρες μας λειτουργήσει τόσο με θετικό όσο και με αρνητικό τρόπο σε ότι αφορά στην Ηθική, αποτελεί για τον ηθικό φιλόσοφο ασφαλή διαβεβαίωση πως θα συνεχίσει να λειτουργεί έτσι, όσο, τουλάχιστον, η φύση του επιχειρήματος αλλά και η ανθρώπινη σκέψη δεν θα μεταβάλλονται ριζικά. Κατά τη γνώμη μας, αυτό αποτελεί και την αχίλλειο πτέρνα της εν λόγω συλλογιστικής.

Μια επιστημονική θέση καταρρίπτεται τελεσίδικα είτε εάν αυτή δεν περιγράφει την πραγματικότητα ορθώς, είτε αν δεν βρίσκεται σε συνάδεια με τον εαυτό της. Όσο ο Ζήνων αγωνιζόταν να αποδείξει πως η δυνατότητα της κίνησης αποτελεί πλάνη του νου, το φιλοπαίγμον κοινό του περπατούσε μπροστά του για να του καταδείξει το προφανές. Στην περίπτωση αυτή η επιστημονική θέση αδυνατούσε να περιγράψει την πραγματικότητα. Αντίθετα, όταν ο Ηράκλειτος διατύπωνε την θέση του περί της διαρκούς μεταβολής των πάντων, ταυτόχρονα δυναμίτιζε πρώτα τα θεμέλια της θεωρίας του, αφού αν όλα μεταβάλλονται, το ίδιο πρέπει να υφίσταται και η ισχύς μιας θεωρίας. Αν το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς πάσχει σε κάποιον εξ αυτών των αξόνων, αυτός είναι ο δεύτερος, της εκ των έσω αποδόμησης.

Αυτό που καλούμαστε να κρίνουμε είναι ένα επιχείρημα που υποθέτει ή θεωρεί πως, όταν η δυναμική επικινδυνότητα είναι προφανέστερη από την βέβαιη ή πιθανή ωφελιμότητα, το ηθικό ον δεν πρέπει να επιλέγει την υπό εξέταση πρακτική. Το πρόβλημα που η συλλογιστική αυτή

αντιμετωπίζει είναι πως τόσο η δυνητική επικινδυνότητα όσο και η ωφέλεια αποτελούν συνέπειες της επιλογής. Και, βέβαια, οι συνέπειες μιας πράξης ανέκαθεν είχαν την ενοχλητική συνήθεια να τοποθετούνται στο μέλλον, σε έναν χρονικό ορίζοντα, δηλαδή, για τον οποίο μόνο εικασίες μπορούμε να διατυπώσουμε. Όταν, όμως, πρόκειται περί εικασιών, κάθε ενδεχόμενο είναι ανοικτό ή ενδεχόμενο, τόσο η ωφέλεια όσο και η δυνητική επικινδυνότητα.

Με άλλα λόγια, αυτός που ισχυρίζεται πως η υιοθέτηση και ηθική αποδοχή της ευθανασίας θα επιφέρει ανεπανόρθωτη βλάβη στην αξία του αγαθού της ζωής, ενδέχεται να έχει δίκιο όσο και άδικο. Και τούτο διότι θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει πως η οικειοθελής διακοπή της ζωής, όταν αυτή πάψει να είναι ποιοτική ή γίνει επαχθής, ενδέχεται να αναδείξει την ηθική αξία της ζωής και, μάλιστα, της ποιοτικής. Εάν οι άνθρωποι δικαιούνταν να αιτηθούν τον τερματισμό της ζωής τους όταν αυτή καταστεί ανυπόφορη, τόσο η διάνοηση όσο και η επιστήμη θα έπαυαν να προσηλώνονται στην στείρα και ξεπερασμένη αξία της ζωής καθ' εαυτής και θα έστρεφαν το ενδιαφέρον τους στην ηθική αξία της ποιότητας της ανθρώπινης ζωής. Η ένδυση της ποιότητας ζωής με ηθική αξία θα εδύνατο να λειτουργήσει ως προκεχωρημένη γραμμή άμυνας για την αξία της ζωής καθ' εαυτή. Είναι προφανές πως κάθε υπερκείμενη σχέση λειτουργεί προστατευτικά για την υποκείμενη.

Η υπόθεση αυτή μπορεί να γίνει αποδεκτή ή να απορριφθεί, είναι όμως εξ ίσου πιθανή με την αντίληψη πως η υιοθέτηση της ευθανασίας θα αποδυναμώσει την απόλυτη ηθική αξία της ζωής. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς σε σχέση με την χρήση της πυρηνικής ενέργειας ή αναφορικά με την νομιμοποίηση της χρήσης ναρκωτικών ουσιών. Παρατηρούμε πως το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς δεν μπορεί να περιγράψει με ακρίβεια ορισμένες περιπτώσεις. Το πρόβλημα, βέβαια, είναι πως οι περιπτώσεις που αδυνατεί να αναλύσει, δεν είναι άλλες από αυτές ακριβώς που απαιτούν την συνδρομή του. Σε άλλα ηθικά προβλήματα είναι άχρηστο, σε αυτά είναι δύσχρηστο. Αλλά το γεγονός αυτό από μόνο του δεν αρκεί ώστε να το απορρίψουμε.

Θα μπορούσε κανείς –όχι άδικα– να θεωρήσει πως για την αδυναμία μας να προβλέπουμε με ασφάλεια το μέλλον καθόλου δεν ευθύνεται το ίδιο το επιχείρημα. Στην περίπτωση αυτή, η ολισθηρή πλαγιά θα ήταν ένα δια-

νόημα σε εφεδρεία, μια συλλογιστική που προηγείται του καιρού της και απλώς αναμένει ευνοϊκότερες συνθήκες για να αναδειχθεί. Ένα επιχείρημα που επικαλείται την δυνητική επικινδυνότητα θα μπορούσε τελεσίδικα να απορριφθεί μόνο εάν το ίδιο αποδεικνυόταν δυνητικά επικίνδυνο.

Για όποιον, βέβαια, συμφωνεί με όσα ανωτέρω διατυπώθηκαν, πως δηλαδή η μελλοντική επικινδυνότητα είναι εξίσου πιθανή με τη μελλοντική ωφέλεια, η περίπτωση δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία. Μια συλλογιστική που αρνείται τα ωφελήματα μιας επιλογής εστιάζοντας στους κινδύνους είναι επιβλαβής, εάν η αρχική της ανάλυση είναι εσφαλμένη. Και τούτο διότι αδικώς στερεί το κοινωνικό σύνολο από τις θετικές επιπτώσεις της επιλογής. Ας γίνουμε, όμως, πιο συγκεκριμένοι, εστιάζοντας σε ένα σύγχρονο όσο και φλέγον ζήτημα: αυτό της κλωνοποίησης.

Σε ότι αφορά στην αμφιλεγόμενη αυτή προοπτική, αναφέρθηκαν προηγουμένως οι σχετικοί με το επιχείρημα λόγοι για τους οποίους η κλωνοποίηση δεν πρέπει να ενδυθεί θετική ηθική τιμή. Ας υποθέσουμε, όμως, όπως άλλωστε δικαιούμαστε να το πράξουμε, πως οι εκτιμήσεις περί δυνητικής επικινδυνότητας της κλωνοποίησης είναι στο σύνολό τους εσφαλμένες. Ούτε νέοι Χίτλερ θα αναβιώσουν εξ αυτής, ούτε στρατοί ανδραπόδων θα δημιουργηθούν. Άλλωστε, ποιος θα επιθυμούσε την κλωνοποίηση σφαγέων και με ποιο σκοπό; Ή ποιος θα επένδυε στην δημιουργία πειθήνιων ακολούθων, αφού μπορεί με ευκολία και ανέξοδα να στρατολογήσει από τα είδη υπάρχοντα μέλη της κοινωνίας; Ας υποθέσουμε, επίσης, πως όλοι οι άλλοι φόβοι των εχθρών της κλωνοποίησης είναι εντελώς αβάσιμοι ή διαψεύδονται, τελικώς, από τις εξελίξεις. Στην περίπτωση αυτή, τί έχει στερηθεί η ανθρώπινη κοινότητα; Πρώτα απ' όλα έχει απολέσει την δυνατότητα εξέλιξης μιας τεχνολογικής δυνατότητας με δυνητικά απεριόριστες θετικές συνέπειες. Φανταστείτε, για παράδειγμα, η δυνητική επικινδυνότητα του τροχού να είχε αναστείλει την επινοήσή του. Τίποτα από όσα γνωρίζουμε ή κάνουμε δεν θα ήταν όπως είναι. Η ανάλυση και αναπαραγωγή του ανθρώπινου γονιδιώματος μπορεί να λειτουργήσει ως εφαλτήριο για την δημιουργία ενός νέου επιστημονικού περιβάλλοντος και, συνακόλουθα, ενός «καινούργιου, γενναίου κόσμου». Επιπλέον, εάν η κλωνοποίηση δεν προωθηθεί, εκατομμύρια συνανθρώπων μας θα στερηθούν τις ιατρικές υπηρεσίες που θα μπορούσαν σε άλλη περίπτωση να απολαύσουν. Η καλλιέργεια και ανάπτυξη βλαστοκυττάρων θα παραμείνει

στάσιμη, με αποτέλεσμα οι λίστες υποψήφιων ληπτών οργάνων να παραμένουν ασφυκτικά συνωστισμένες. Παράλληλα, οι άνθρωποι που για ποιονδήποτε λόγο αδυνατούν να αποκτήσουν απογόνους από το δικό τους αναπαραγωγικό υλικό είτε με φυσικό είτε με τεχνητό τρόπο, θα παραμείνουν δέσμοι τόσο των χρονοβόρων και ψυχοφθόρων τρεχουσών συνθηκών, όσο και των δυσεπίλυτων και βασανιστικών ηθικών αμφιβολιών σχετικά με την πατρότητα ή μητρότητα του παιδιού τους.

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν αναντίρρητα πως, ενώ το επιχείρημα της ολισθηρής ατραπού επιδιώκει να αποσείσει την δυνητική επικινδυνότητα μιας επιλογής, καταλήγει το ίδιο να είναι δυνητικά επικίνδυνο σε πολλές περιπτώσεις. Και μόνη, άλλωστε, η υποψία πως θα μπορούσε να αναστείλει ή έστω να αποτελέσει τροχοπέδη στην εξέλιξη, αποτελεί επαρκή λόγο ώστε να χαρακτηριστεί επικίνδυνη ηθικά επιλογή η υιοθέτησή του.

Παρατηρούμε πως, ενώ η ολισθηρή πλαγιά είναι έτοιμη να αναλύσει τους λόγους για τους οποίους δεν θα έπρεπε να υιοθετήσουμε μια οποιαδήποτε ηθική επιλογή, όταν το ερώτημα στρέφεται στο ίδιο το επιχείρημα, –το οποίο είναι *ipso facto* ηθική επιλογή– αυτό αδυνατεί να μας εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους δεν θα έπρεπε να το απορρίψουμε. Και βέβαια, κανείς δεν θα μπορούσε για χάρη του να επικαλεσθεί το τεκμήριο της αθωότητας, αφού, άλλωστε, ούτε το ίδιο αναγνωρίζει κάτι τέτοιο στις ηθικές επιλογές των οποίων επιλαμβάνεται. Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς προκρίνει συγκεκριμένες ηθικές επιλογές και στάσεις, απορρίπτοντας άλλες. Κάθε φορά, όμως, που ο διανοητής εισηγείται, οφείλει να επωμίζεται και το βάρος της αποδείξεως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ. Πελεgrίνης, *Ηθική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 110-121
2. M. Tooley, "Abortion and Infanticide", στο P. Singer (εκδότης), *Applied Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1986, σσ. 57-58.
3. Α. Αβραμίδης, *Ευθανασία*, Ακρίτας, Αθήνα 1995, σελ. 29.
4. G. Kimsma et al., "Dutch Euthanasia: Background, practice and present justifications", *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 1993: 2, σελ. 24.
5. D. Brock, *Death and Dying in Medical Ethics*, Jones & Bartlet, Boston, 1989:

6. T. Beauchamp et al., *Principles of Biomedical Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1994, σελ. 121.
7. M. Battin, *The Least Worst Death*, Oxford University Press, Oxford, 1994, σσ. 128-9.
8. A. Mircerlich & F. Mielke, *The Death Doctors*, Elek Books, London, 1962, σσ. 264-5.
9. K. Binding & A. Hoche, *Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Lebens*, Felix Meiner, Λειψία, 1920.
10. G. Stuart et al., *Suicide and Euthanasia*, Kregel, Grand Rapids 1198, σελ. 21.
11. C. Prado & J. Taylor, *Assisted Suicide*, Humanity Books, N. York 1999, σελ. 125.
12. Αρχιμ. Ν. Χατζηνικολάου, *Ελεύθεροι από το Γονιδίωμα*, Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, Σταμούλης, σσ. 115-116.
13. *ibid*, σελ. 116
14. *ibid*, σελ. 117
15. B. Russell, *Η Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, τ.Α', Αρσενίδης, σελ. 305,
16. J.B. Callicott, *Animal Liberation, A Triangular Affair: Essays in Environmental Philosophy*, SUNY Press, Albany, 1980.
17. J.B. Callicott, *In Defense of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, SUNY Press, Albany, 1989.